

Fodor Rita¹

A falfestés mint közösségépítő eszköz története, módszertana és alkalmazása Erdélyben

Kivonat

Pár évtizeddel ezelőtt a közösségek nagy része önszervező volt, problémáira igyekezett választ és megoldást találni. Ma már egyre gyakoribb a közösségekben olyan szakemberek jelenléte, akik azért dolgoznak, hogy a közösség igényeit, javaslatait összegyűjtsék és segítsenek a megoldáshoz szükséges erőforrásokat feltérképezni. A különféle közösségi akciók, megmozdulások is részben ehhez járulnak hozzá.

A Murál Morál módszer közösségépítő módszerként a közösséget érintő problémák, témák feldolgozásában, megértésében segít. A módszer a 20. század sajátja, térségünkben azonban teljesen frissnek mondható. A Magyarországon már 2008 óta alkalmazott módszer Erdélyben is szárnyait kezdte bontogatni. Sajátos módszertana, eszközei és látványos végeredménye által nyújt közösségi élményt a résztvevők számára.

Jelen írásban megismerkedhetünk a módszer alakulásával, módszertanával és az Erdélyben megvalósult projektekkkel.

Kulcsszavak: Murál Morál, közösségi művészet, álmok, új módszer

Abstract. Wall Painting as Community Developing Tool. History, Methodology and Applications in Transylvania.

Community wall painting (mural moral method) is a lesser-known method of the art therapy devices. While studying it, we have tried to map the inherent expressive and community-shaping possibilities: approaching generations; manifesting the hidden creativity of children with disability; projecting the dreams of a teenage group living in children's homes onto an external surface; accounting the presents of last year during a Christmas children's activity; appeal for volunteering on the streets of a rushing city. The mobilizing and community-shaping force of community activities has been a vivid and convincing experience in our every effort so far, at the same time, we discovered the new possibilities and challenges of the preventive and community-shaping social work in this project.

Keywords: mural moral, community art, dreams, new method

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fodor, Rita (2017). A falfestés mint közösségépítő eszköz története, módszertana és alkalmazása Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 53–66. <https://doi.org/10.17177/77171.201>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

¹ Fodor Rita, szociális munkás, doktorandusz a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájában, a Gyergyói Közösségi és Szociális Erőforrásközpont programvezetője. E-mail: fodor.rita@eroforraskozpont.ro

A közösségi művészet (socially engaged art/community art) egy olyan akció vagy esemény, ahol az alkotást laikusok készítik el, és a végén valamilyen közös művészi alkotás jön létre (Thiesz, 2009). A közösségi művészetek több funkciója ismert, ilyenek a társadalomkritika felszínre hozása, egyéneket saját képességeikben megerősítő, tudatosságra ébresztő, valamint a közösségérzés-megerősítő funkció. Ezek által a közösségi művészetek változást is idézhetnek elő egy közösségben és/vagy a közösségben élő egyéneken. A legismertebb és legerősebb közösségi művészeti ágak a cirkusz, közösségi színház, karnevál, közösségi média, közösségi zene, 'land-art', tánc, közösségi falfestés (mural painting) stb. A közösségi művészet nem bontja meg a hagyományos közösséget mozgósító tevékenységeket (pl. közös alkotásnak nevezhető a hímezés, melyet 40-50 évvel ezelőtt nagy érdeklődéssel összegyűlve készítettek), mert nagyon hasonló a cél: közösen, párbeszédeken, találkozásokon keresztül alkotni valamit, amiben az egyén és a közösség megjelenik. A középpontban a mindenkori alkotó ember áll, aki szimbólumokon, metaforákon keresztül közli üzenetét, és ez az üzenet érthetővé válik egy egész közösség számára. „Így tehát kimondhatjuk, hogy az alkotó-művészetet hívjuk segítségül az emberi közösségek újraélesztésére” (Thiesz, 2009, 15. o.). Ezenfelül számos kompetenciát és készséget is fejlesztenek a közösségi művészetekben alkalmazott módszerek. Előtérbe helyezték a kreativitás fejlesztését. A kreativitás fejlődése hozzájárul ahhoz, hogy más kompetenciáink is fejlődni tudjanak (Katona et alii, 2012). Ilyenek a kezdeményező-készség és vállalkozói kompetencia, kommunikációs készség, szociális kompetenciák, mint például az empátia, meghallgatás képessége. A problémamegoldó készség, a kompromisszumra való készség a tudatosság és kifejező-készség (Dombi, 2008).

Az elkészült alkotás célja a közösség aktiválása, bevonása, interakciók létrehozása, párbeszéd kezdeményezése. A közösségnek, a résztvevőknek ezáltal lehetőségük nyílik olyan tartalmakat kifejezésre juttatni, melyek fontosak számukra. Ezek a tartalmak szélesebb körben is láthatóvá válnak a megjelenítés által. A közösségi művészetnek a célja nem a tehetséggondozás, nem a kiemelkedő képességgel vagy előadó-művészeti tehetséggel rendelkező gyerekeket akarja kiválasztani. Célja, hogy minden résztvevő tudatosítsa magában, hogy mire képes, miben jó és mit tudnak létrehozni együtt (Katona, 2014).

Jelen írás keretein belül a közösségi falfestésről (mural painting/wall painting) mint a közösségi művészetek egyik ágáról teszünk említést, kiemelve a falfestésnek és az azt megelőző csoportmunkának az egyénre és közösségre gyakorolt hatásait. Hatásai, folyamata és sokszínű alkalmazhatósága által a segítő szakmában is kedvelté és alkalmassá válhat a módszer számos téma feldolgozását elősegítve, különösképpen a közösségfejlesztő projekteken.

A MÓDSZER TÖRTÉNETE

Alakok, képek festése nagyméretű falakra nem egy új keletű dolog, története évezredekre nyúlik vissza. A falfestés mint ma ismert módszer azonban a 20. század sajátja. Gyökerei latin-amerikai mozgalmakban keresendők. Az első festések célja üzenetközvetítés volt, politikai célzattal. Mexikóban már az 1910–17-es években születtek falfestmények: a Porfirio Díaz diktátor uralma alól felszabadult területek számára hirdették az elkészült falak az új eszméket, értékeket. Azért volt szükség erre a módszerre, mert így az írástudatlan rétegek is értesültek a változásokról,

magukénak érezhették azokat. A falak elbeszélő jellegűek voltak, elmesélték a kommunizmus alatt átélt szörnyűségeket, megemlítették a diktatúra bukását és az ezt követően áhított jólétet. Szócsőként funkcionáltak a szegényebb rétegek és a politikai történések között (Cockeroff, 1990, Katona–László, 2015). Ezt a vonalat követte később, az 1960–70-es években a Chicano-mozgalom is, az Amerikai Egyesült Államokban. A mozgalom tagjai sok esetben aktivisták, nem hivatásos művészek. Ők is aktuális politikai, vallási és társadalmi kérdések feldolgozása céljából kezdtek falakat festeni (Loza, 2009).

A módszert Paulo Freire brazil pedagógus és filozófus is alkalmazni kezdte, aki a 20. század közepe felé nagy hatást gyakorolt az oktatásra, és szorgalmazta az alternatív módszerek alkalmazását a pedagógiában. Fontosnak tartotta a tanulási folyamat során kialakuló bizalmi légkör megteremtését, valamint a kreatív, gyerekektől jövő ötletek figyelembevételét. A kifestett fal nem csak művészi értékkel bírt. A téma, a különböző eszközök bevonása, szimbólumok használata nemcsak egy közösség számára teszi emlékezetessé és értékké a falat, hanem az egyén számára is (Bentley, é.n., Katona–László, 2015).

A civil kezdeményezésű falfestések mellett megjelentek központi kezdeményezésre festett falak. Az egyik legkiemelkedőbb ilyen program az Amerikai Egyesült Államokban volt, melyet maga Roosevelt elnök tervezett. A program a WPA (WorkProgressAdministration) nevet viselte, és célja a gazdasági válság által munkanélkülivé vált fiatalok foglalkoztatása volt, művészeti projektek által. Csaknem tízezer rajz, szobor és más közösségi művészeteken alapuló alkotás készült országszerte, ezek többnyire dekoratív, városképítő jelleggel bírtak (Krensky, Steffern, 2009, Katona–László, 2015). Ez a kezdeményezés a legelső minta arra, hogy a falfestést közösségi projektként kezdték kezelni, és új módszerként alkalmazták foglalkoztatás céljából. Ilyen projektek például a Los Angeles-i Citywide Murals Program (1974), valamint a philadelphiai Mural Arts Program (1984). Ez utóbbiak a falfestést már közösségépítő módszerként alkalmazták, közösségi üzeneteket közvetítettek általuk (Krensky, 2009).

Az amerikai példát követve, az 1970-es évektől Észak-Írországban is több, mint kétezer politikai üzenettel rendelkező falfestmény született. A festmények célja ez esetben az Egyesült Királyságtól való függetlenedés kivívása volt. Nemcsak politikai üzeneteket közvetítő, hanem mitológiai, történelmi témákat is felelevenítő festmények is jelentek meg a térségben az említettekkel egy időben (Rolston, 2015, Katona–László, 2015).

A falfestést ma már nem politikai üzenetek közvetítésére, hanem közösségépítő módszerként alkalmazzák. Ennek a módszernek a szellemi gyökere a Funarte-mozgalom², amely keretén belül 1987 óta festenek falakat, többnyire hátrányos helyzetű gyermekekkel és vidéki vagy városi közösségekkel. A gyerekeket felnőttek kísérik a festésben, a falfestést csoportmunka előzi meg, tehát egyéni bevonódást igénylő közösségi akcióként alkalmazzák a falfestést. A mozgalom szülőföldje Estelí, egy Nicaraguában lévő nagyobb város (Katona–László, 2015).

Az itt kidolgozott módszer hozta Magyarországra 2007-ben Katona Krisztina, melyet a Pécsen működő Murál Morál Mező csoporttal továbbfejlesztve létrehozták a Murál Morál módszert. Több éve dolgoznak börtönökben, gyermekjóléti intézményekben, valamint szegény körülmények között élő, hátrányos helyzetű gyermekekkel. Ezeket a festményeket kihasználat-

2 Fundación de ApoyoArteCreadorInfantil – elérhető az alábbi linken: <http://www.funarte.org/nl/>

lan falfelületekre készítik. Egyik kiemelkedőbb munkájuk a pécsi Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében készített festmény, melyet a fogvatartottak készítettek a börtönudvar belső falára. Kiemelt jellege annak tudható be, hogy ez volt az első közösségi kezdeményezésük börtönben. Az intézmény zárt jellege miatt a folyamat előkészítése, az önkéntesek felkészítése és bevonása is sajátos előmunkálatokat igényelt. (Katona, 2015).

A MURÁL MORÁL MÓDSZER ÁLTALÁNOS LEÍRÁSA

A mural kifejezés a latin 'murus' szóból ered, és falat jelent, így a 'mural painting' nagyméretű falakra történő festést jelöl. A falak nagy mérete, színei, szimbólumai meghatározzák egy adott utca képét, a közösség számára pedig különböző üzeneteket közvetítenek. A falfestés a közösségi művészetek egyik ágaként a közösségfejlesztés eszköze is lehet. Ezekben a folyamatokban olyan nem formális nevelési módszereket alkalmaznak, melyek elősegítik az együttműködést, a véleménynyilvánítást, valamint a csoporttagok egyenlő bevonódását. Ez a folyamat akkor teljes, ha a csapattagok az összes fázisban részt vesznek, az ötletek gyűjtésétől a kivitelezésig. A közösségi művészetek során létrejött alkotások az egyéni képességeknek és az együttműködésnek adnak teret, olyan feladatok által, amelyeket közösen kell megoldaniuk, de mégis elengedhetetlen az egyén szerepe a megoldásban. A cél legtöbbször a közösségfejlesztés és az egyének megerősítése. Alkalmazási lehetőségei ennél szélesebb körben is kiterjeszthetők (problémamegoldó készségek fejlesztése, kommunikáció erősítése a csoportban stb.) (Katona, 2014).

A mural painting módszer az utcai, közösségi művészetek egy formája, amelyben a festés az eszköz, a legfőbb cél pedig az egyén, csoport, közösség fejlesztése (az alkalmazástól és céloktól függően). A módszer képzőművészetben alapul, de gyakorlóinak nem szükséges művészi előképzettséggel rendelkezniük. A teljes folyamat két nagy részre osztható, az első a festést előkészítő szakasz, a második maga a festés. Az alkotás első szakasza több időt vesz igénybe, mint maga a falfestés. A témafeldolgozásban a nem formális nevelési módszerek kapnak hangsúlyos szerepet. Ilyenek például a drámapedagógia, egyéni és csoportos kreativitást igénylő feladatok, a környezeti-globális és emberi jogi nevelés eszköztárából kölcsönzött elemek. A cél, hogy egyéni gondolatokból kiindulva, azokat megrajzolva csoportos munkák szülessenek, hogy később majd ezek alkothassák a fal vázát. A teljes folyamat komoly csoportmunkát igényel, közös gondolkodást, vitákat, véleményezéseket, ami nem egyszerű feladat sem a résztvevőknek, sem a koordinátornak. Ez határozza meg a csoport dinamikáját, hozzájárul a problémamegoldó és a kommunikációs készségek fejlődéséhez, erősíti a közösségben való szerepvállalást. A csoportos kompetenciákon túl, kreatív feladatok által, az említett kompetenciák egyéni szinten is fejlődnek. A teljes folyamat szinte végig önkifejezést igényel a résztvevőktől, ezáltal az adott témáról való gondolatok letisztulhatnak, bővíülhetnek. Ez hozzájárul az önmagukról alkotott kép táguálásához, egy holisztikusabb látásmód kialakulásához és a munka gördülékenységéhez. Ezért a csoportmunka első és legfontosabb feladata a bizalmi kapcsolatok kialakítása, ezt megelőzően pedig a szerződéskötés, amely letisztázza a folyamat során érvényes, mindenki által elfogadott szabályokat (Katona, 2014).

A nagy felületen történő festéshez többlépcsős út vezet. Először kisebb, majd egyre nagyobb méretű papírlapokra (A4 – A0) történik a rajzolás, festés. Ezt követheti akár vásznon végzett

munka, majd a fal. Az alapfeladatokon túllépve számos eszköz bevonható a folyamatba, témától és céltől függően. Például az élősobor, a közös játékok, tematikus beszélgetések, feladatok, levélírás stb. (Katona, 2014)

A résztvevők egyéni, majd kis- és nagycsoportos feladatokon keresztül dolgoznak. A kisebb méretű munkák is minden esetben ecsettel történnek, azért, hogy a résztvevők megszokják a nagyobb méretű ecsetekkel való munkát, a festést és a vonalvezetést. A résztvevők egyénileg és csoportosan egyaránt szimbólumokon keresztül festik meg mondanivalójukat, bemutatják azt a csoportnak, hogy az alkotás mindenki számára érthető legyen. A kiscsoportos munkák gyakran plakátszerűek, már összedolgozott szimbólumok jelennek meg rajtuk, a későbbiekben ezekkel a szimbólumokkal dolgoznak, bővítik, átdolgozzák, mélyítik ezeket. Ennek a folyamatnak akkor van vége, ha a csoport minden tagja sajátjának érzi az elkészült munkát (Katona, 2014).

Miután kis és nagyobb méretű lapokon elkészül a csapatok témafeldolgozása, akkor következő lépésként sor kerül a nagy terv elkészítésére. Ez a folyamat legnehezebb része, ugyanis az egyénileg elkészült, kiscsoportban feldolgozott munkákat össze kell hangolni. A közös tervvel a csoport minden tagjának egyet kell értenie, amíg nem tudja elfogadni mindenki, addig nem kezdődik el a festés. A tervrajz egy, a fallal méretarányos papírra készül. A résztvevők itt eldöntik a formák, alakok pontos helyét, színét. Miután elkészült a színes terv, következik a festés első lépése: fehérre kell festeni a falat, esetenként gipsszel vagy más módszerekkel kijavítani. Minden esetben jó előtte lefesteni, ezzel nemcsak megtisztítjuk a falat, hanem egy szimbolikus mozzanat is: „most már nincs visszaút” üzenettel. A csoport ekkor találkozik életnagyságban először a fallal, megtapasztalják, hogy mekkora a felület, mit jelent lefesteni azt. Ezután a falat és az elkészült tervet egyformán, méretarányosan négyzethálósá tesszük, ez megkönnyíti a formák, alakok felrajzolását a falra. A tervrajzon és a falon egyaránt a négyzeteket elláthatjuk jelölésekkel, számokkal vagy betűkkel, így a sakktáblához hasonlóan minden négyzetnek meglesz a saját kódja, amely alapján azonosítható és felfesthető. Ez azért is fontos lépés, mert a résztvevők számára könnyebb, ha egy-két négyzetre figyelnek, és azon dolgoznak. A festés során a színeket, árnyalatokat a csoport maga keveri. Az alapszíneken (piros, kék, sárga) és fehéren-feketén kívül nincs más szín előttük. A festés során először a nagyobb felületeket, a hátteret, majd a kisebb részleteket festjük meg. A résztvevők eldönthetik, hogy milyen részleten dolgoznak szívesen. A csoportvezetőnek figyelnie kell arra, hogy mindenki olyan feladatokat kapjon, amely számára ideális, és amelyben sikerélménye lehet. (Katona, 2014)

A falfestés során alapelv a tér színekkel való kitöltése. Ezenfelül olyan közös szimbólumok alkalmazása, amelyek tükrözik a csoport üzenetét. A csoportokra jellemző lehet a nagy fehér felületektől való félelem. Ez a fallal való első találkozáskor a leglátványosabb, a legelső megtorpanás és az ismeretlentől való félelem és bizalmatlanság látszik a csoporton. A résztvevők feladata az, hogy a nagy falfelületeken megtalálják saját szimbólumaik helyét, és az, hogy a zsúfoltság és az üresség között megtalálják a számukra kényelmes és esztétikailag megfelelő egyensúlyt. A több méter hosszúságú és szélességű, kültéri falak kitöltése eleinte nagy kihívást jelent minden résztvevő számára. Ilyenkor gyakori elszólások a „*én nem tudok rajzolni*”, „*biztos, hogy nekem kell itt festegetni?*”, vagy „*jó ez így egyáltalán?*”. A módszer célja, hogy a résztvevők egyéni félelmeiket csoportosan győzzék le, úgy, hogy közben olyat hozzanak létre, ami nem mindennapi látvány és feladat számukra és a közösség számára. A gátak ledöntése fontos része, akár célja is a mural painting módszernek. A résztvevők, ahogy egyre nagyobb felületeken festve szereznek sikerél-

ményeket, annál biztosabban mernek majd nekifogni a falnak, amelynek az elkészítése egy addig talán nem ismert sikerélménnyel gazdagítja őket. Ezért is hosszabb folyamat a festésre való készülés, a résztvevőknek időre van szükségük, az ilyenfajta önkifejezésre, a csoportkohézió kialakulására és a közös munkára. Hozzá kell szokniuk a színek, nagyméretű ecsetek használatához, illetve a nagy terek kitöltéséhez. A fal elkészítése csapatmunka, az egyéni felelősség összedadódik, így lesz a csoportmunka gyümölcse. Azzal, hogy az egyéni felelősség átalakul kollektív felelősséggé, a csoport önbizalma nő, a közös munka értéke jelentőssé válik (Katona, 2014).

A falfestő folyamatnak akkor lesz vége, amikor létrejön a végső alkotás, és a csoport hivatalosan is átadja a falat a nagyobb közösségnek. A zárás mindig ünnepléssel egybekötött mozzanattal, amikor a résztvevők megünnepelik, hogy képesek voltak túllépni azokon a korlátokon, melyeket a folyamat elején észleltek, emlékeznek a közös munkára, annak nehézségeire, tanulságaira, visszajeleznek egymásnak és maguknak. A záróünnepség nyitott minden érdeklődő számára, jó lehetőség az alkotás és az alkotók saját közösségükben való bemutatkozására. A közös munka befejezéseként minden résztvevő otthagyja kéznyomát az elkészült fal egy részén, ezzel aláírva többnapos munkáját (Katona, 2014). Ez a mozzanat nagy jelentőséggel bír, ezáltal a csoport a közösség részeként van jelen. Egy munka befejezése felelősséggel jár, a közös szimbólumaik ezentúl közkinccsé és többek számára érthetővé, értelmezhetővé válnak (Katona, 2014).

A fentiek fényében feltehetjük a kérdést, hogy mi a feladata ebben a folyamatban a csoportvezetőnek? A módszer egyik alappillére a demokratikus jelleg, ez a csoporttagokra és a csoportvezetőre is egyaránt vonatkozik. A demokratikus döntések sorozata végigkíséri az alkotói folyamatot, ezáltal minden résztvevő gondolatainak, ötleteinek helye van a csoportban, de a végső döntés mindig közös, a csoport döntése. Mindig az a legjobb alkotás, amit a résztvevők tudnak létrehozni, sem a csoportvezető, sem a csoporttagok nem vehetik át az irányítást, és nem utasíthatják társaikat arra, hogy másképpen csinálja. Segítséget felajánlhatnak, de csak akkor, ha az nem sértő a társuk számára. (Katona, 2014)

A csoportvezető kíséri a csoportot, de a témafeldolgozást nem határozhatják meg a témával kapcsolatos, személyes attitűdjei. Elmondhatja azokat, mint a csoport tagja, de azok használatát nem erősítheti meg. A folyamatban végig egyenrangú felekként kell haladniuk a vezetőknél a csoporttagokkal. Nem irányítaniuk kell a csoportot, hanem koordinálniuk, felügyelniük és segíteniük. A cél mindenképpen az, hogy a csoportvezető kísérelje a csoportot, és érthető instrukciókat adjon a feladatok elvégzéséhez. A folyamat akkor tud sikeresen működni, ha tiszteleten, türelmen és együttműködésen így születhet meg egy olyan közös alkotás, mellyel minden csoporttag elégedett. Nem csak a végső alkotás lesz ezáltal teljesen a csoporté, hanem a folyamatra is sajátjukként tudnak majd tekinteni, melyben megélhették képességeik kibontakoztatását és önmaguk felvállalását (Katona, 2014).

A MÓDSZER ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI

A módszer különböző csoportokkal és témában egyaránt alkalmazható (gyerekek, fiatalok, sérültek, szülők, gyermekotthonban élő gyerekek), ezt bizonyítják azok a projektek is, melyek megvalósultak az elmúlt másfél évben. Ebben az időszakban összesen öt, falfestéssel kapcsolatos

projekt valósult meg. Az első Búzásbesenyőben, kettő Gyergyószentmiklóson és két projekt egy hargitai táborhelyen. A gyergyószentmiklósi projektben valósult meg legteljesebben a Murál Morál módszer. Ez a projekt a Gyergyói Közösségi és Szociális Erőforrásközpont SocioStartUp³ programjának keretén belül valósult meg.

A búzásbesenyői, „Színes világ!” nevet viselő falfestési akció 2016 áprilisában volt. A Gondviselés Háza öregotthon udvarának, belső betonfalait festettük ki a falu iskolájának diákjaival. A cél a falu és az öregotthon kapcsolatának ápolása, fenntartása. A témaválasztás során figyelembe vettük az idősek igényeit, a környezetet, ahol a fal készült. Természeti formák jelentek meg a falakon, fák, hegyek, völgyek, erdők és kis vidéki házak. A természetközeli színvilág kellemes hangulatot teremtett az otthon udvarán. Két fal készült el, összesen 30 gyerek közreműködésével. Az első fal a négy évszaktot jeleníti meg. Az évszakokat képviselő fa az élet ciklusait is szimbolizálja, és magában rejtje a folyamatos megújulás lehetőségeit is. Ez a kép 5 méter hosszú és 2 méter magas. A második pedig egy hegyeket, dombokat, kis falvakat megjelenítő tájkép, csaknem 10 méter hosszú és 2 méter széles. A festés során a módszer második része, maga a festés érvényesült leginkább és az ehhez köthető feladatok és készségek gyakorlása. Az előmunkálatokban és tervezésben az öregotthon vezetősége segített, a kisebb formák kitalálását, a színek keverését és a falfestés körüli feladatokat a diákok végezték⁴.

A második festés egy hargitai táborhelyen valósult meg. A kolozsvári „Integrált játszóház – kolozsvári gyerekek és fiatalok számára” gyerekeivel 2016 nyarán egy tábor keretein belül festettünk egy, a Hargitán lévő táborhelyen. A fal egy ház teraszán volt, és 13 gyerek festette szülői segítségével. Ebben a festésben kihívást jelentett, hogy fogyatékkal élő gyerekekkel (mozgássérült és értelmileg akadályozott gyerekekkel) és szüleikkel készült el a közös fal. A témaválasztásban törekednünk kellett arra, hogy mindenki számára közeli, elképzelhető téma legyen. Az előkészületeknél igyekeztünk alkalmazni a módszer első részét, az ötletbörzét egyéni munka követte, ahol a gyerekek saját elképzeléseik szerint festették meg kedvenc állatukat, saját előző terveik alapján. A gyerekek számára legnagyobb élmény a nagy felületen történő festés volt. A módszer ebben a programban sajátságosan, a gyerekek igényeinek megfelelően érvényesült, kevesebb háttérmunkával és kevesebb festéssel. Három napig tartott a tervezés és a festés. A gyerekek és szüleik számára az elkészült fal látványa sikerélmény és közösségi élmény volt egyszerre. A festés folytatódott 2017 nyarán is, a téma az előző évhez hasonlóan alkalmazkodott a gyerekek igényeihez és a tábor témájához. A tábor Noé és az özönvíz története körül formálódott, így

3 A SocioStartUp program célcsoportját olyan pályakezdő segítő foglalkozású szakemberek képezik, akik az általuk felfedezett társadalmi problémákon kívánnak egy-egy szakmailag megalapozott beavatkozási terv mentén segíteni Gyergyószentmiklóson és Kolozsváron. A pályakezdő segítő beavatkozásait támogató projekt részben tanácsadás és képzés révén, részben pedig pályázati háttér, ösztöndíjak és publikációs lehetőségek biztosítása révén segíti a hiánypótló ötletek gyakorlati megvalósulását. A 2016–2017-es évben megvalósult 7 szociális beavatkozás eredményeképpen mintegy 71 általános iskolás, középiskolás, egyetemista, gyermekotthonban élő fiatal és pályakezdő szociális munkás érintett közvetlenül, 5 pályakezdő szociális munkás fiatal, akik a beavatkozásokat vezetik pedig közvetlenül. – <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup.html>

4 A búzásbesenyői projektről bővebben: <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup/52-szines-vilag.html>

a festés segítette a téma kreatív feldolgozásában. A gyerekekkel közösen megfestettük a bárkát, melyben Noé az állatokat megmentette, a bárkát víz vette körül. Festés közben átbeszéltük a történetet. Ezt követően az állatok kerültek fel a bárkára. Papírból kivágott, falra függesztett állatok díszítették a bárkát. Az állatokat a gyerekek rajzolták meg és vágták ki, időnként egy kis segítséggel. Madzaggal függesztettük fel a bárka fölé ezeket az állatokat, így az elkészült falfestmény fölött, a bárkán szabadon lebegtek az állatok. A falfestés mint közösségfejlesztő módszer speciális igényű fiatalokkal való alkalmazása hatékony és célravezető. A csoport lelkes volt, sikerélményben volt részük, és az alkotás öröme határozta meg a hangulatot.

A közösségi falfestés módszertana leglátványosabban Gyergyószentmiklóson valósult meg. A városban elkezdődött egy közösségfejlesztési folyamat, amely a Murál Morál módszer alkalmazására épül. A projekt előreláthatóan 5 éves, a „Fessünk Álmodat!” nevet viseli, célja pedig, hogy különböző korcsoportok álmaikat, céljaikat dolgozzák fel, felszínre hozzák és megfessék. Az első falrész 2016 augusztusában egy helyi gyermekjóléti intézmény (Ora International Segélyszervezet családi típusú gyermekotthonának) gyerekeivel festettük meg, a programon 10 gyerek vett részt, akik 5–8 osztályosak voltak. Az első festés kísérleti jelleggel bírt, kíváncsiak voltunk, hogy a közösség hogyan fogadja az elkészült falat. A fal egy forgalmasnak mondható sikátoron készült, 10 méter hosszú és két méter magas. A falfestésnek három szinten lehetnek hatásai: egyéni, kiscsoportos (akik dolgoznak a program alatt) és közösségi szinten. Az első projektben a közösségi hatás volt az elsődleges cél, a másodlagos a gyerekek álmainak feltárása és az azokkal való munka.

A falfestési folyamat két részből állt. Az első rész két napot vett igénybe, ez az időszak arra szolgált, hogy az egyéni tervekben kiindulva kiscsoportos tervek szülessenek, hogy később ez alkossa a fal vázát. A fal végül a „*Valósítsd meg az álmaid!*” üzenettel készült el, mely a fal középpontján látható egy felhőbe írva. A fal színes és megjeleníti a gyerekektől megszokott gondolatvilágot és sokszínűséget. A fal jobb oldalán egy város látható, fodrász és sminkszalonnal. A városból kiinduló út egy nyugodtabb, zöldebb környezetbe vezet. Ezt színesíti a kosárlabdapálya, a székely kapu és a motorkerékpáros lány stb. A tanyára megérkezve egy zöldségtermesztő nő fogad, gémeskúttal, játszó gyerekekkel és állatokkal. A falon levő alakok és események egy-egy gyerek álmát jelenítik meg⁵.

A fal elkészülését követően a város visszajelzése pozitív volt, ezért bátran folytattuk a projektet, így 2017 augusztusában egy újabb falszakasz készült el. Az augusztusban megvalósult „*Fessünk még álmodat!*” program, bár az előzőhöz hasonló szerkezetű volt, mégis új feladatokkal, eszköztárral színezve kezdődött. A programra Gyergyószentmiklóson tanuló 9–12 osztályos diákokat vártunk, akik egy online jelentkezési lap kitöltésével tudtak bekapcsolódni. A hatnapos programon végül 10 diák vett részt, melynek első három napját a Fogarasy Mihály Műszaki Líceum egyik termében tartottuk, ahol csapatépítő és önismereti jellegű csoportmunkát végeztünk, még a fal elkészítését megelőzően. A csoportmunka során ismerkedős játékok segítettek abban, hogy a csoport a későbbiekben együtt tudjon dolgozni. Az egyéni, kis és nagycsoportos feladatok eredménye a falon válik nyilvánvalóvá. A fal központi alakja maga a

5 A Fessünk Álmodat projekt beszámolója: <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup/76-fessunk-almokat.html>

Föld, jól látható Európa, és bejelölve Gyergyószentmiklós. A háttér az égbolt, mely az egész fekete csillagokkal teli éjből kiindulva érkezik meg a Naphoz, mely a háttér másik részét képezi. Az égen feltűnnek meteorok, melyek egyediek, sajátos képek jelennek meg bennük, és épp a Föld irányába tartanak. Minden meteor egy személy álmának ad otthont: találkozhatunk egy felújított Trabantot hordozó, egy matektanárnőt megjelenítő, egy fodrászszalont ábrázoló, mérőeszközöket megjelenítő meteorral. A fal a mellette lévő falszakasztól stílusban, formákban eltérő, de témában azonos. Mindkét falfestmény az álmok, tervek témakör köré fonódik. Míg az első gyerekesebb, színeesebb, addig a második már letisztultabb színvilágban, témákban egyaránt. Ez a korosztályok közötti különbségeket és fejlődést is megjeleníti egyben.⁶ A következő években fiatal felnőttek, családosok és az idősebb korosztály munkái is helyet kapnak a sikátor falán.

FALFESTÉS A GYAKORLATBAN

A következőkben egy kidolgozott, hat napra írt programtervet mutatunk be. Ez a terv átláthatóvá teszi a folyamatot, és rávilágít arra, hogy a festésen keresztül hogyan dolgozhatóak fel mélyebb témák, és hogyan tehető mindez közösségi jellegűvé. A programterv nagyvonalakban azonos a 2017-es programmal. Az alábbi program 9–12 osztályosok számára készült, napi 6 órás tevékenységre. A programban minden feladat után visszajelzés történik a csoport részéről. A visszajelzés a program egyik alappillére.

Első nap:

Hogy érzem magam? kör (képekkel) Az első nap mindig feszültségekkel tele kezdődik, a résztvevők nem minden esetben ismerik egymást. Ezért az első bemutatkozó körben segítségül hívtunk színes kártyákat (Dixit kártyákat használtunk). Az volt a résztvevők feladata, hogy a jelenlegi hangulatuknak megfelelő képet válasszák ki, és beszéljenek a kép kapcsán magukról.

A képekkel történő beszélgetést egy, a tulajdonságainkat előtérbe helyező szituációs játék követte. *Lakatlan szigeten.* Az adott szituáció alapján épp egy lakatlan szigetre tartunk, és ehhez sok mindenre szükségünk van, tehát WC-papírra is. Egy teljes tekercs papír megy körbe, és mindenki annyi négyzetet szakít belőle, amennyi véleménye szerint elég lesz számára egy ideig. Miután körbement a tekercs, azt az instrukciót kapják a résztvevők, hogy annyi tulajdonságot kell magukról mondaniuk, ahány négyzetet leszakítottak. A feladat azon túl, hogy az ismerkedést célozza, kiváló hangulatfokozó játék is.

A tulajdonságaink felsorolása után mindenki választ egy társat, lehetőleg olyant, akit a program előtt nem ismert. A feladatuk az, hogy bármiről beszélgethetnek 2 percig. A beszélgetést követően kell válaszolniuk az alábbi kérdésekre: milyen színű a szeme? Milyen felsőt viselt? Milyen cipő volt rajta? Van-e karórája? Ki van-e festve a körme? Van-e öve? Van-e gyűrűje? Stb. Bármilyen kérdés, annak függvényében, hogy mi jellemzi a csoportot. A kérdéseket követően

⁶ A Fessünk még álmokat projekt beszámolója: <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup/128-fessunk-meg-almokat.html>

beszélgetünk arról, hogy a figyelmünk mennyire megosztott, a résztvevők megosztják tapasztalataikat a feladattal kapcsolatban.

Zene – mozgás – közeledés. A feladat célja, hogy a résztvevők egyéni komfortzónájukból ki-
lépjenek, és nyissanak a társaik felé. A feladat alatt csendben kell lenniük, közben különböző
dallamok szólalnak meg (általában klasszikus zene). Ezalatt kap instrukciókat a csoport. Először
sétálniuk kell lehajtott fejjel, nem szabad a társaikra nézniük. Ezt követően egymásra kell néz-
niük, majd arcmozdulataikkal, mosollyal kell, hogy köszöntsék egymást, ezután kézfogással,
majd a feladat végén öleléssel. Közben folyton sétálnak, kitöltik a rendelkezésükre álló teret. (A
Rajzos-sétás gyakorlat alapján, Katona, 2015)

A színskála egy következő feladat, mely során a résztvevők hátára színes lapok kerülnek,
annyi szín, ahány résztvevő van. A feladat az, hogy egy bizonyos sorrendet látva, egy nyomtatott
vagy rajzolt színskála alapján rendeződjenek sorba, úgy, hogy közben nem szólnak egymáshoz.

Arcmozaik. Ez egy többlépcsős, összetett feladat. A résztvevők saját arcképükkel dolgoznak.
Mindenki megkapja az arcképét kinyomtatva, és mellé egy átlátszó fóliát. Az az első feladat,
hogy a fólia alá téve a fényképet, azokat az arcvonásaikat rajzolják át, melyekről azt gondolják,
hogy őket meghatározzák. Ezt követően régi újságpapírokból, színes csomagolópapírokból ki-
vágunk részleteket, melyeket közelinek éreznek. Miután kiválasztották, és kivágták ezeket a ré-
szeket, az arcképüket megjelenítő fólia alá kell ragasztaniuk, mozaikszerűen, saját ízlésüknek
megfelelően. Miután elkészülnek, az arcmozaikok egy plakát középpontjára kerülnek. Ezt a
plakátot négy részre osztják a résztvevők, és a négy részre leírják vagy rajzolják azt, hogy milyen-
nek gondolják a jelenlegi életüket, milyen lesz az 5, 10, 15 év múlva. A feladat közben és után
mindig teret kap a résztvevők visszajelzése. (Katona, 2015)

Elért céljaink. A feladat során előtérbe kerülnek azok a céljaink, melyeket már elértünk. A
célok bármilyen nagyságúak lehetnek, egy elért iskolai minősítés vagy bármilyen készségnek az
elsajátítása sikerélmény és erőforrás. Ezeket a célokat egy, két méter hosszú papírra kell megraj-
zolni. Mindenki közös lapon dolgozik, de mégis a saját életének részleteivel. Így a csoporttagok
láthatnak valamit egymás életéből, de mégis csak annyit tudnak meg az adott rajzról, amennyit
a rajzoló épp meg akar osztani belőle.

A visszajelzés a teljes program és csaknem minden programpont velejárója. A feladatok vé-
gén a résztvevők elmondják tapasztalataikat az adott gyakorlattal kapcsolatban, megismerik
egymás véleményét, megosztják nehézségeiket. A nap eleje és vége egy rituálászerű körbeállással
kezdődött és végződött. Egy „*hogy vagy*” kör mindig minden alkalommal a program szerves
része.

Második nap:

A második nap általában már oldottabb, a megszokotthoz hasonlóan „ki hogy van” körrel
indul.

Szín – hangulat. A feladat során mindenki az alapszínnek segítségével kikever egy színt, egy
árnyalatot, olyat, ami közel áll a jelenlegi érzelmi állapotához. Ahogy ez kész van, az adott szín
segítségével mindenki elmondja, hogy érzi magát.

Szimbólumom. Az első feladat során kikevert szín és az előző napi sikereket elővéve minden-
ki megrajzol egy szimbólumot, mely az eddigi életét és sikereit szimbolizálja. Miután ez elké-
szült, bemutatja a többieknek.

Végtelen vonal. A feladat során egy csaknem háromméteres papírt körbeállunk, minden résztvevő egy színt választ. Elkezdjük körbehúzni a vonalakat. Közben színt cserélhetünk, irányt válthatunk. Amikor már jól láthatóan tele van a lap firkával, akkor megállunk és elkezdjük nézegetni, és kiszínezzük a papíron felbukkanó alakokat. (Firkálás gyakorlatunk alapján, Katona, 2015)

Erőforrások feltárása. Miután többször előtérbe kerültek a már megvalósult álmok és sikerek, fontos beszélni az erőforrásokról is. Az erőforrásokat két nagy plakátra ragasztjuk fel, egyik a külső erőforrásokat, másik a belsőket jelenítik meg. A feladat többlépcsős. Első lépésként általánosan összegyűjtjük ezeket az erőforrásokat, és feltesszük a falra. Ezt követően a belső erőforrásokra koncentrálunk, elolvassuk, és mindenki bekarikázza azokat, melyekről úgy gondolja, hogy már rendelkezik vele. Ezt követően kiválaszt egyet, melyben hiányt szenved, vagy amiben fejlődni szeretne, és leveszi, jelképesen „hazaviszi” azt.

Vászonfestés. A vászonfestés, már egy nagyobb felületen történő ecsetekkel való festés, amely már egy felkészítő gyakorlat a falfestésre. A festés témája a program témájától függő, vagy szabadon választható. Kisebb, 4-5 fős csoportokban történik, nagyobb méretű vászonra. Jelen program keretén belül a belső erőforrásokból, az elért és elérendő célokból kiindulva, a siker zászlóját festették meg a csoporttagok. (Lepedőplakát-festés c. gyakorlat alapján, Katona, 2015)

Harmadik nap:

Ketten egy ecsettel. A feladat során kettes kiscsoportokban dolgoznak a résztvevők, minden párnál egy ecset van, és az alapszínek. Az a feladatuk, hogy beszéd nélkül kell valami közöset rajzolniuk, úgy, hogy közben mindketten fogják az ecsetet. (Páros festés c. gyakorlat alapján, Katona, 2015)

Kiscsoportos tervezés. A fal végleges tervének elkészítése a már meglévő egyéni és kiscsoportos munkák segítségével. Három kiscsoport dolgozik egy, a fallal méretarányos lapon. Ez többórás munka is lehet, mert meg kell tervezniük, mi hová kerül, milyen színű lesz. Ezt követi a fal teljes és végleges tervének megrajzolása, vagyis a három terv összedolgozása. Egészen addig kell finomítani, dolgozni rajta, amíg minden csoporttag elégedett. (A falfestmény tervének elkészítése, Katona, 2015)

Negyedik nap:

A legelső feladat a fal tervének véglegesítése, kisebb alakítások. Majd egy rövid festésre hangoló beszélgetés, ki milyen érzésekkel van jelen, mit vár a festéstől. Ezt követi a fal előkészítése, a kijavítás, majd a fehérre való lefestés. A fal négyzethálósá tételét követően krétával felrajzolják a nagyobb formákat, és a háttér is színt kap.

Ötödik nap:

Legnagyobb feladat a festés folytatása, kisebb részletek kidolgozása, színek árnyalása. A festés kisebb szünetekkel történik, ahol lehetőség van lazító játékok játszására, beszélgetésre, kávéra a csoport igényeinek megfelelően.

Hatodik nap:

A fal véglegesítése, javíthatása. Az utolsó nap már a szépítgetésé, utolsó simításoké. Ezt követi a záróünnep, melyre a nagyközösség tagjait is meg lehet hívni. Esetenként a résztvevők egy kis emléklapot kapnak, vagy beszámolnak a közös munkáról. A legfontosabb pillanat, amikor az ünnep végén kézjegyüket a közösség láttára hagyják a falon.

A MUNKA KIÉRTÉKELÉSE

Az eddig megvalósult falfestős programok összességében pozitív hatásúnak mondhatók. A Murál Morál módszer alkalmazása során a céltől függően a programoknak egyéni, csoport és közösségi szinten is vannak hatásai, erre a fentiekben már utaltam. Ez legjobban a résztvevők és a közösség visszajelzéseiben válik érezhetővé. Példaként a *Fessünk álmokat!* projektet említeném. A program célja, hogy különböző korosztályok egy pozitív üzenetet, pozitív jövőképet adjanak a városnak, ezáltal motiválva a nagyobb közösséget. Az falfestések előtt és után kértük a résztvevőket, hogy mondják el hozzáállásukat a programhoz, mi az, amit várnak tőle és mi az, amiről úgy gondolják, hogy azt kapták tőle. Az egyéni szinten történő hatást itt látjuk a legjobban.

„Sok mindent köszönhetek ennek a programnak: habár a »mi az álmod?« kérdésre még mindig nem tudok határozott válaszokat adni, de a fehér fal már nem lenne üres. Talán ami a legjobban megmaradt az egészből, az a „belső erőforrásos” játékból származik: „magammal hoztam” az erőt és az önbizalmat a céljaim eléréséhez, amit a program után fel is használtam.” (F. D. 17 éves)

„Hatalmas bizonyíték volt ez az egy hét nekem arra, hogy bármit el tudok érni, csak akarat kérdése.” (P. H. 15 éves)

„Feltérképeztem az életem, megnéztem a külső és belső erőforrásokat, megkerestem, mi motivál engem. És azt kell mondanom, hogy eléggé ledöbbsentem, mikor megláttam, hogy mennyi mindent szeretnék elérni az életben. De ez is csak egy előresegítő lépés a teljes siker felé.” (F. K. 15 éves)

A fenti idézetek beszámolóikban olvashatóak, és alátámasztják azt, hogy egyéni szinten egyes feladatok hatással vannak a résztvevők életére. Már a tudatosítás, a felismerés is pozitív gyümölcse egy falfestő projektnek.

A közösségi falfestés, a Murál Morál módszer alapja a csoportmunka. A csoportmunkában is megjelenik az egyéni munka logikája, eszköztára is egy sajátos módon. A csoportmunka egyik előnye, hogy a csoport tagjai kérdéseikkel, problémáikkal nem kell, hogy egyedül érezzék magukat. A csoport támasz lehet a benne lévő személyeknek, valamint alkalmat ad a világról és önmagunkról való tanulásra (Pataki, 2010). A programok során a csoportban történő kapcsolatteremtések és tanulási folyamatok is megfigyelhetőek. Ez is leginkább a visszajelzésekből derül ki.

„Még mindig a sok pozitívitás és energia fergeteges hatása alatt vagyok, a többiek elcsodálkoztattak, hogy mennyi mindenhez értenek, és ez elkezdett motiválni engem.” (F. K. 15 éves)

„Szerdai napon megismerhettem egy lányt, Bogit, akivel rengeteg közös van bennünk és ledöbbsentem, hisz ritka az ilyen. Nagyon örvendtem, hogy megismerhettem.” (P. H. 15 éves)

A csoport folyamatosan fejlődött és alakult. A csoportban húzóerő volt, hogy a résztvevők kortársak és többen iskolatársaik is voltak egymásnak. Ezért saját problémáikra, kérdéseikre sajátos válasszal rendelkeztek, egymást segítve.

A program egyik célja a közösség megszólítása, így az első program után végeztünk egy felmérést, melynek célja az volt, hogy összegyűjtse a város reakcióját az elkészült falat illetően. Továbbá nemcsak megjegyzéseket, hanem ötleteket is gyűjtöttünk, ezáltal próbáltuk aktiválni és bevonni a közösséget a munkába. A felmérés során egy online felületen elérhető kérdőívet használtunk, amelynek segítségével 222 választ és véleményt kaptunk. A válaszadók életkorukat tekintve széles skálán mozognak, 12–65 év közötti személyek. A gyergyószentmiklósi helyi közösségre a szociális érzékenység magas szintje jellemző (Dániel–Deák 2015), ami miatt pozitív, támogató hozzáállásra és véleményekre számítottunk, és bátrabban kezdeményeztük a falfestős projekteket is.⁷ A válaszok visszaigazolták várakozásunkat, látszik, hogy a nagy közösség tagjai számára napi örömforrás a fal, a válaszadók 91,7%-a szeretné vagy nagyon szeretné hasonló falak festését, számos javaslat érkezett helyszínekre, témákra és bevonandó csoportokra is (Fodor 2017). Ugyancsak ezt bizonyítják az alábbi vélemények is:

„Gratulálok a hiánypótló kezdeményezéshez!!! További sok szemet gyönyörködtető, szívet-agyat megmozgató és az arra járókat megszólító alkotást kívánok!” (válaszadó)

„Úgy gondolom, fontosak az ilyen és ehhez hasonló projektek egy közösség életében. A mai világban, amikor annyi negatív hatás éri az embereket, s sajnos úgy látom, hajlamosak vagyunk, hogy az orrunkat lógassuk okkal, ok nélkül, akkor szükség van még a legkisebb mosolyforrásra is.” (válaszadó)

„Gyönyörű, minőségi munka, remélem minden nap motiválja és hajtja a falat megálmodó gyerekeket az alkotásuk, hogy a megjelenő álmaikat váltsák valóra. Kíváncsi lennék, ki mit tesz már most, azért, hogy egy nap ne csak álom legyen motoron száguldozni, vagy menő kosarasnak lenni.” (válaszadó)

Láthattuk, hogy a falfestés mint a közösségi művészetek egyik sajátos ága hogyan alakult, bővült és vált közösségformáló módszerré. A politikai cézzalattal készülő falakon keresztül, számos módszert és területet érintve vált olyan módszerré, amely már Magyarországon és Erdély-

⁷ Dániel Botond és Deák Enikő 2014-es kutatásuk során azt találták, hogy a gyergyószentmiklósi szociális háló a reziliencia számos pozitív jelét mutatja, amelyek közül a legfontosabbak a szociális szolgáltatások lakossághoz viszonyított magas száma, a szolgáltatások diverzitása, életképessége és társadalmi beágyazottsága. A helyi szociális programok mintegy 240-260 személyt foglalkoztatnak, és körülbelül 260 önkéntessel dolgoznak. A 18.259 lélekszámú közösség 41 szociális szolgáltatás működtetéséhez járul hozzá önkéntes munkával, adományokkal (Dániel–Deák 2015).

ben is egyre elterjedtebb. A Murál Morál módszert alkalmazzák szociálpedagógusok, pedagógusok és szociális munkások egyaránt, megszínevezve azt saját szakterületük tapasztalataival és eszköztárával. Ennek köszönhetően a módszertan sértetlen, alappillérei tiszták, míg az alkalmazott eszközök változatosak lehetnek. A Murál Morál módszerben a festés sokkal inkább eszköz, a cél pedig a közösségek építése, a csoportok fejlesztése és a személyes gondolatok, érzések felszínre hozása.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bálint, K., Földvári, F., Katona K., László, E., Péczeli Zs., Vanya, T. (2015): *A forrás magam vagyok*, Pécs, Pécsi Szín-Tér Egyesület.
2. Bentley, L. (é.n.): *A Brief Biography of Paulo Freire*, <http://ptoweb.org/aboutpto/a-brief-biography-of-paulo-freire/> letöltve 2017. május 12.
3. Carig, G. (2007): *Community Capacity-Building: Something Old, something New...?*, in: *Critical Social Policy*, 27, 335–359.
4. Cockcroft, E. és Pitman, J.W., Cockcroft, J. (1998): *Toward a People's Art – The Contemporary Mural Movement*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
5. Dániel, B. és Deák, E. (2015): A helyi szociális háló vizsgálata a közösségi reziliencia szemszögéből Gyergyószentmiklóson, *Erdélyi Társadalom*, 2015/1, 21–43.
6. Dombi, I. (2009): Községi művészetek társadalmi hasznossága, *Szín*, 14(2), 8–15.
7. Fodor, R. (2017): Értékeink felszínre hozása és megjelenítése közösségi művészetek segítségével, *Korunk*, 2017/11.
8. Katona, K. (2014): A bennünk lévő alkotó felébresztése, a művészetek útján. *Civil Szemle*, 11(4) 19–37.
9. Katona, K. és László, E. (2015): *The Color-Space Association of Pécs and the Method of Mural Painting „Art is the Game of Adults, Game is the Art of Children”*. Kézikönyv. Pécs, Pécsi Szín-Tér Egyesület
10. Krensky, B., Steffen, S. L. (2009): *Engaging Classrooms and Communities through Art – A Guide to Designing and Implementing Community-Based Art Education*. Lanham: Alta Mira Press.
11. Loza, G. N. (2009): *Chicano Murals and Me*. Elérhető az alábbi linken: http://www.csus.edu/wac/journal/2010/loza_essay.pdf, hozzáférés ideje: 2017.01.23.
12. Rolston, B. (2015): *The War of the Walls: Political Murals in Northern Ireland*, Belfast, Elérhető az alábbi linken: <http://billrolston.weebly.com/the-history-of-murals-in-the-north-of-ireland.html>, hozzáférés ideje: 2017.01.23.
13. Pataki, É. (2010): *Szociális munka csoportokkal, módszertani kézikönyv*, Debrecen, Szocio-Téka
14. Thiesz, A. (2009): Művészet a közösségfejlesztésben, *Szín*, 14. (2), 15–17.